

Міністерство освіти і науки України

**Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

ЛАЗАРОВИЧ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 323.1(477)«1917/1921» : 311.213.6

**ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ
ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ
ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Чернівці – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
Макар Юрій Іванович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри міжнародних відносин

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
Гон Максим Мойсейович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри політичних наук;

доктор політичних наук, професор
Монолатій Іван Сергійович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
професор кафедри політології;

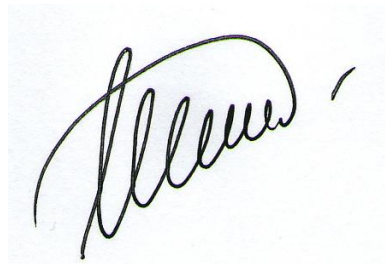
доктор політичних наук, доцент
Польовий Микола Анатолійович,
Національний університет «Одеська юридична академія»,
професор кафедри соціальних теорій.

Захист відбудеться 28 лютого 2014 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.03 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2, корпус 14, ауд. 18.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23.

Автореферат розіслано 24 січня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Катеринчук П. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена значущістю національних меншин в етнічній структурі багатьох держав світу, в т. ч. України, та самою специфікою етнонаціональних відносин. Останні характеризуються здатністю регенерувати старі й спричинювати нові міжетнічні конфлікти. Особливо гостро ця проблема постала у ХХ ст. Актуальною вона є й сьогодні. Саме від результатів пошуку шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, подолання суперечностей, що час від часу виникають між етносуб'єктами, від ефективної протидії та своєчасних заходів щодо запобігання ксенофобії в суспільстві залежить доля не лише окремих осіб, а й народів. Зокрема, крайніми виявами нетолерантності в етнонаціональній сфері стали такі акти геноциду першої половини ХХ ст., як масове знищення вірмен в Османській імперії, Голодомор 1932–1933 рр., Голокост.

Нині, згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р., в Україні проживають представники понад 130 національностей і народностей, що складає 22,2% від загальної кількості громадян держави. Тому нехтування етнонаціональним чинником, який є одним зі складників національної системи безпеки країни, може спричинити виникнення певних проблем, оскільки спроби розіграти «етнічну карту» в Україні не припиняються з часу проголошення її незалежності. Йдеться, наприклад, про суперечливі етнополітичні відносини в Криму, де зберігається потенційно конфліктна ситуація між російською й кримсько-татарською громадами, зумовлена як поверненням і облаштуванням депортованих кримських татар, так і вагомим впливом у регіоні Росії. З огляду на це лише формування дієвої концепції державної етнополітики дасть змогу забезпечити гармонійне поєднання інтересів титульної нації й іноетнічного населення.

Без критичного осмислення й узагальнення минулих етнополітичних здобутків і прорахунків та їхнього об'єктивного наукового дослідження неможливо конструктивно вирішити сучасні міжнаціональні проблеми, прогнозувати і моделювати їхній розвиток у майбутньому. Вагомим підґрунтям для такої діяльності може стати політико-правовий досвід вирішення національних проблем в Україні періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., оскільки розгортання тогочасних революційних подій було спрямоване на досягнення соціальної справедливості та відновлення національної державності. Поліетнічність населення України передбачала вжиття заходів для забезпечення громадянських прав і свобод національних меншин, а також умов для їхньої етнокультурної самобутності та політичного розвитку. Таку діяльність послідовно здійснювали діячі Української Центральної Ради (УЦР), Другого Гетьманату, Директорії Української Народної Республіки (УНР), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Органи української влади не лише декларували визнання прав національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, а й уперше в світовій практиці гарантували їм

національно-культурну автономію та представництво в уряді, вважаючи це обов'язковою умовою демократизації національних взаємовідносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи «Проблеми історії, політології та міжнародних відносин у сучасному світі» (державний реєстраційний номер 0107U001235), яка здійснюється на кафедрі міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексне компаративне вивчення та узагальнення особливостей і тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр.

Реалізація мети передбачає виконання таких дослідницьких *завдань*:

- визначити основні теоретико-методологічні засади вивчення етнонаціональної політики як сфери суспільно-політичних взаємовідносин між державою та етнічними спільнотами, простежити генезу світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин у XVI – першій половині XX ст., охарактеризувати й систематизувати джерельну базу проблеми;

- проаналізувати процес формування поліетнічного складу населення України, його соціальну структурованість, виробничу зайнятість і суспільний поділ праці, рівень урбанізованості та освіченості, політико-правове становище напередодні Української революції;

- порівняти основні тенденції політики кожної з українських влад щодо забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин, виявити ступінь преференційного режиму для етнічних спільнот;

- простежити еволюцію ідеї національно-персональної автономії, з'ясувати мотиви її втілення в однойменному Законі Центральної Ради та ставлення до неї суб'єктів політичної влади України;

- дослідити основні нормотворчі та інституційні заходи, які здійснювали урядові структури для забезпечення права на життя, визначити наслідки єврейських погромів в Україні та сили, причетні до погромницького руху;

- зіставити рівень політичної мобілізації окремих національних меншин та їхнє ставлення до українського державотворення, а також ступінь участі в представницьких і виконавчих органах влади;

- здійснити компаративний аналіз розбудови етнічними спільнотами національно-персональних автономій та їхніх досягнень, насамперед у законодавчій, інституційній, етнокультурній сферах, набутті досвіду державотворення.

Об'єктом дослідження є етнополітика українських державних формувань у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Предмет дослідження – система організаційних, нормотворчих та інституційних заходів УЦР, Гетьманату, Директорії, ЗУНР, спрямованих на

забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин.

Методи дослідження. Враховуючи мету, завдання, особливості об'єкта і предмета дисертаційної роботи, визначено її методологічну основу, яку становить комплексне використання сукупності загальних принципів наукового пізнання, діалектичного підходу, а також спеціальних методів дослідження. Таке поєднання позитивно вплинуло на результати роботи. Зокрема, завдяки принципу *об'єктивності* було неупереджено проаналізовано джерельну базу дослідження, здійснено порівняння основних тенденцій політики кожної з українських влад, що діяли у визначеному періоді, зіставлено рівень політичної мобілізації окремих національних меншин, їхнє ставлення до українського державотворення тощо. Всебічному й об'єктивному висвітленню теми сприяло також дотримання принципу *наукового плюралізму*. Зокрема, це знайшло відображення у визначенні наслідків погромного руху в Україні. При цьому враховано практично всі результати дослідження названої проблеми. Принцип *історизму* дав змогу ретроспективно простежити особливості й динаміку формування поліетнічного складу населення України, причинну зумовленість його диспропорції в соціальній структурованості, рівні урбанізованості та освіченості. Послуговуючись принципом *наступності*, вдалося з'ясувати причини централізаторської сутності загальноросійських політичних партій, їхньої закоріненості в імперський період. Загальний аналіз етнополітики української влади періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., спільних і відмінних рис діяльності окремих державних формувань здійснено в їхній взаємозумовленості та взаємозалежності завдяки *діалектичному* підходові. Використання принципу *синергетики* створило умови для відображення динаміки самоорганізації етнічних акторів, рівня політизації, визначення подальшої траєкторії їхнього розвитку тощо. Дотримання *системного* підходу дало змогу розглянути державну політику України окресленого періоду щодо регулювання міжетнічних відносин як детерміновану зовнішніми обставинами. Цілісну картину життєдіяльності національних меншин окреслено за допомогою *структурно-функціонального* підходу.

Для вирішення дослідницьких завдань використано загальнонаукові та спеціальні методи *пізнання*. Так, *проблемно-хронологічний* метод дав можливість окреслити структуру дисертації, сприяв розподілові об'єкта дослідження на окремі аспекти, визначені в розділах, які відповідно було простежено у послідовно-часовому розвитку. Цей самий метод разом із *типологічним* використано для критично-порівняльного аналізу джерельної бази дисертаційної роботи. *Синхронний* метод дав змогу дослідити праці різних авторів, написані в один період, але з діаметрально протилежних методологічних засад, розглянути і порівняти процеси розбудови національно-персональних автономій російською, єврейською та польською етнічними групами, що одночасно відбувалися в УНР. *Ретроспективний* метод вжито для того, щоб простежити генезу світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин у XVI – першій половині XX ст., етнодемографічну специфіку розвитку

України напередодні визвольних змагань, еволюцію ідеї національно-персональної автономії.

Найчастіше застосовано *порівняльний* метод, за допомогою якого визначено відповідність законодавства України в етнополітичній сфері міжнародно-правовим нормам, здійснено компаративний аналіз тенденцій етнонаціональної політики Російської та Австро-Угорської імперій, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, УНРади ЗУНР, зіставлено рівень політичної активності та досягнення найбільш чисельних національних меншин, програми їхніх політичних партій, ставлення до українського державотворення, встановлено спільні риси та специфіку життєдіяльності окремих етнічних груп, визначено відмінності у правовому статусі національних меншин на різних етапах їхнього розвитку. *Інституціональний* метод дав змогу насамперед з'ясувати ефективність функціонування політико-правових інститутів українських державних формувань 1917–1921 рр., органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій національних меншин тощо. *Статистичний* метод використано для дослідження поліетнічності населення українських земель, встановлення чисельності національних меншин, визначення змін у демографічній динаміці та питомій вазі переселенців, аналізу їхнього регіонального розселення, структурних та урбаністичних тенденцій, з'ясування кількісного співвідношення представників національних меншин у складі Центральної Ради тощо. *Історико-ситуаційний* метод затребувано при розгляді подій, що відбувалися в контексті конкретної історичної ситуації, наприклад, за реалізації політики держав Антанти та Центрального блоку періоду Першої світової війни щодо поляків, поведінки національних меншин під час більшовицької окупації України та ін. За допомогою методу *аналізу* опрацьовано нормативно-правові акти органів української влади та охарактеризовано діяльність основних політичних акторів досліджуваного періоду. *Антропологічний* і *біхевіористський* методи було використано для вивчення зумовленості окремих дій індивідів чи соціальних груп, зокрема участі в антисемітському русі, як людською природою, індивідуальними якостями, рисами характеру, так і психологічними мотиваціями, соціально-політичною залежністю тощо. *Системний* метод також дав змогу дослідити тему в міждисциплінарному ракурсі, тобто крізь призму таких наук, як політологія, етнополітологія, етнологія, право, історія тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою спробою комплексного політико-правового дослідження діяльності українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. щодо національних меншин, здійсненого на засадах компаративного аналізу. Безпосередньо наукову новизну дисертації конкретизовано в таких головних результатах дослідження:

Уперше:

– у науковий обіг введено джерела, які дали змогу всебічно проаналізувати та узагальнити особливості й тенденції етнонаціональної політики української

влади в умовах визвольних змагань 1917–1921 рр., визначити основні аспекти політико-правового становища, життєдіяльності, форм самоорганізації та самоврядування національних меншин, їхньої ролі в українському державотворенні та політичному житті;

– висловлено припущення про те, що проблема визначення найбільш численної національної меншини України напередодні революції 1917–1921 рр. має дискусійний характер;

– здійснено порівняння засобів, якими владні суб'єкти досліджуваного періоду забезпечували умови для етнокультурного та політичного розвитку національних меншин;

– визначено ступінь преференційного режиму щодо етнічних спільнот на різних етапах революції;

– встановлено рівень толерування мовних і віросповідних прав, умов надання громадянства іноетнічним суб'єктам, а також порушень в етнопонаціональній сфері у період Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР;

– простежено ставлення різних груп іноетнічного політикуму до ідеї національно-персональної автономії;

– охарактеризовано діяльність радянського і добровольчого режимів, спрямовану на звинувачення української влади в організації єврейських погромів;

– зіставлено основні нормотворчі та інституційні заходи, які здійснювали представники політичної влади українських державних формувань 1917–1921 рр. для забезпечення права на життя;

– зроблено порівняльний аналіз рівня політичної мобілізації найбільш чисельних національних меншин;

– комплексно досліджено ставлення окремих груп іноетнічного населення до українського державотворення на різних стадіях його розвитку;

– з'ясовано результати розбудови етнічними спільнотами національно-персональних автономій.

Уточнено:

– статистичні дані про поліетнічний склад населення України;

– ступінь урбанізованості окремих етнопонаціональних груп;

– співвідношення регіонального розміщення національних меншин на українських землях;

– рівень соціальної структурованості іноетнічного населення України;

– ставлення польської етнопонаціональної спільноти до основних положень Третього універсалу Центральної Ради.

Набули подальшого розвитку:

– дослідження світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин;

– визначення сутності понять «меншина», «етнічна меншина», «національна меншина», «етнопонаціональна меншина», «етнополітика»;

– аналіз етнічного фактора станovo-майнової диференціації, виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та рівня освіченості серед населення українських земель;

– виявлення основних тенденцій етнополітики урядів Російської й Австро-Угорської імперій та українських державних формувань 1917–1921 рр.;

– висвітлення розвитку ідеї національно-персональної автономії та її реалізації в умовах української державності;

– з'ясування ідейних засад політичної інституціоналізації інонаціональних груп та причин і передумов їхньої участі у представницьких і виконавчих структурах української влади.

Практичне значення одержаних результатів зумовлене науковою новизною і полягає в тому, що систематизовані в дисертації фактологічні матеріали, документи, статистичні дані, теоретичні висновки й узагальнення сприяють розширенню меж для подальшого дослідження основних засад політики влади щодо етнонаціональних меншин, гармонізації національних інтересів громадян України, активізації прогностичної діяльності в означеній сфері. Насамперед це стосується положень, що поглиблюють усвідомлення важливості в суспільстві міжетнічної гармонії; необхідності забезпечення етнокультурної самобутності й політичного розвитку національних меншин; залучення представників іноетнічних громад до практичної діяльності з розбудови української державності; вирішення національних конфліктів лише шляхом переговорів і взаємних компромісів тощо. Отримані результати можуть бути використані при виробленні нових концепцій та для вдосконалення нормативно-правової бази міжнаціональних відносин України, у практичній діяльності державних установ, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, етнокультурних товариств тощо.

Матеріали дослідження, апробовані дисертантом під час лекційних занять із політичного менеджменту та історії України в Тернопільському національному економічному університеті, можуть використати викладачі суміжних дисциплін у ході підготовки лекційних і семінарських занять для студентів вищих навчальних закладів, спецкурсів з історії національних меншин та міжнаціональних взаємин, суспільно-політичних рухів, а також при написанні робіт з означеної тематики, науково-популярних видань, відповідних розділів узагальнюючих праць із політології, етнополітології, етнології, етностатистики, права, історії України та деяких інших галузей соціально-гуманітарних знань.

Апробація результатів дисертації здійснена на таких наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження» чи продовження?» (Івано-Франківськ–Яремче, 24–26 вересня 2010 р.), Міжнародній науковій конференції «Незалежна Україна: виклики, уроки, перспективи», присвяченій 20-річчю проголошення незалежності України (Київ, 13–14 жовтня 2011 р.), VIII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 20-річчю проголошення незалежності

України (Чернівці, 21–22 жовтня 2011 р.), IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.), Науково-практичній конференції «Український консерватизм: історія, політика, ідеологія та перспективи розвитку» (Київ, 17–18 квітня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» (Тернопіль, 20–21 квітня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть» (Київ, 26–27 квітня 2012 р.), V Міжнародній науковій конференції «Етнонаціональна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення» (Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р.), IX Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 95-й річниці Буковинського народного віча (Чернівці, 25–26 жовтня 2013 р.). Апробація теми відбувалася у формі доповідей, повідомлень, дискусій, участі у роботі круглих столів, окремих секцій і тематичних семінарів.

Публікації. Основні наукові результати дисертації оприлюднено в 23 публікаціях, а також в одноосібно написаній монографії «Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз» (44,2 др. арк.). Додатково наукові результати дисертації відображено в 9 працях.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (1170 позицій), 23 додатків. Обсяг основного тексту становить 371 с., загальний обсяг – 546 с. комп'ютерного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено методи, об'єкт і предмет, сформульовано мету та основні завдання, висвітлено наукову новизну і практичне значення, подано інформацію про рівень апробації та структуру роботи.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження етнонаціональної політики» присвячено з'ясуванню основних теоретичних підходів до визначення сутності, передумов зародження та моделей державної етнополітики, відстеженню генези світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин, характеристиці й систематизації джерельної бази проблеми.

У першому підрозділі *«Методологія наукового аналізу державної етнополітики»* визначено, що етнонаціональна політика є однією з головних категорій, яка забезпечує пошук шляхів гармонізації міжетнонаціональних відносин. Її виникнення зумовив етнічний ренесанс, який після Другої світової

війни охопив фактично всі країни Європи й Америки. Піонерами в цій галузі знання стали американські політичні соціологи П. ван ден Берге, Е. Блек, М. Паренті, Дж. Ротшильд та інші науковці, завдяки зусиллям котрих із 60-х рр. ХХ ст. розпочалося виокремлення етнополітичної проблематики. До сфери етнополітики належать політичні взаємовідносини держави з етнічними групами, які проживають на її території, а також етнічних груп між собою.

Залежно від способу взаємодії суб'єктів етнополітики науковці виокремлюють основні етнополітичні моделі. У проблемному полі нашого дослідження значної методологічної ваги набули асиміляційна (інтеграційна) і мультикультурна моделі та політика виключення, яка охоплює як конституційний націоналізм і етнічну демократію, так і расизм, геноцид та їхні різновиди (Р. Коршук, А. Садохін, В. Тішков, Ю. Шабаєв); п'ять можливих етнополітичних моделей вирішення проблеми «культурного різноманіття» (ізоляціонізм, асиміляторство, м'який мультикультуралізм, жорсткий мультикультуралізм та апартеїд) Ч. Кукатаса; модель консоціальної демократії А. Лейпхарта; концепція плюрального суспільства Дж. Ферніволла; способи диференціальної, еквівалентної та стандартної інкорпорації М. Сміта; імперативний, маніпуляційний і діалогічний різновиди комунікації між державою й етнічною групою О. Борісової; моделі «вертикальної ієрархії», «паралельної сегментації» та «перехрещеної сітки» Дж. Ротшильда. Останні три моделі узагальнюють варіативність стратегій влади у сфері етнонаціональної політики.

У другому підрозділі *«Політико-правові підходи забезпечення прав національних меншин»* досліджено проблему визначення сутності поняття «меншина» та здійснено політико-правовий аналіз забезпечення прав національних меншин. Розробленням наукової концепції меншин займалися дослідники середини – другої половини ХХ ст. Серед них американські соціологи С. Веглі, Л. Вірт, М. Харріс, Р. Шермерхорн, голландський соціолог Г. ван Амерсфорт. Офіційним документом, що запровадив поняття «меншина», став Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. Він гарантував право меншин на їхню національну, етнічну, релігійну або мовну самобутність або самобутність за сукупністю цих ознак і право на збереження особливостей, які вони хотіли б розвивати. Проте досі не вдалося ухвалити загальне визначення поняття «меншина», яке б задовольнило зацікавлені сторони.

Нема чіткого розмежування у міжнародному праві також між поняттями «етнічна меншина» і «національна меншина». Першу розглядають як самоусвідомлювану групу громадян держави, яка є кількісною меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання і прагнення до рівності з більшістю населення. Друга є тією групою, яка формується і на базі ознак етнічної меншини, і водночас на основі певних політичних характеристик.

Світова традиція захисту меншин має довгочасну історію. Перші спроби, спрямовані на захист свободи віросповідання, було зроблено в XVI–XVII ст. (Авгсбурзький релігійний мир 1555 р., Оснабрюкський і Мюнстерський договори 1648 р.). З останньої третини XIX ст. у законодавстві різних країн з'явилися норми, що гарантували права не релігійних, а національних і мовних меншин. На початку XX ст. ідея міжнародного захисту етнонаціональних меншин набула динаміки й організованості. З'явилися друковані праці, автори яких (О. Бауер, О. Бочковський, В. Вільсон, М. Грушевський, В. Даневський, М. Драгоманов, Г. Єллінек, Т. Зінківський, В. Ленін, К. Реннер, Й. Сталін, І. Франко та ін.), відстоюючи різні позиції, намагалися осмислити актуалізоване часом «національне питання».

Наступний етап еволюції політико-правового становища етнонаціональних меншин пов'язаний із завершенням Першої світової війни. Крах імперської системи континентальної Європи та утворення на її уламках незалежних держав привели до появи значної кількості осіб, котрі за етнічним походженням не належали до «титкульних» етносів. Складність ситуації змушені були враховувати держави-переможниці. Відповідно найбільш значимою зміною, яку привнесла Версальська система міжнародних відносин у правове становище етнонаціональних меншин, стало створення системи їхнього міжнародного захисту. Цей захист мав здійснюватися двома основними шляхами: 1) через заборону дискримінації в користуванні основними правами людини на підставі рівності перед законом; 2) через визнання спеціальних прав, що належали меншині та її членам як особливій спільності. Провідну роль у забезпеченні прав меншин було відведено Лізі Націй, що мала право розпоряджатися і вживати необхідних заходів.

Нове переосмислення цінностей і перегляд підходів міжнародного співтовариства до забезпечення прав національних меншин були зумовлені зміною геополітичної парадигми світу після Другої світової війни.

У третьому підрозділі «*Стан наукового розроблення та джерельна база теми*» критично-порівняльний аналіз літератури, пов'язаної з темою дисертації, для зручності здійснено за проблемно-хронологічним принципом. З огляду на це відповідно до структури роботи виділено такі складники:

I. Дослідження загальнотематичного характеру, присвячені загальним засадам політико-правового забезпечення умов життєдіяльності та розвитку національних меншин і концептуальним основам формування етнонаціональної політики, охоплюють як теоретичні напрацювання вітчизняних дослідників (О. Бочковський, В. Бурдяк, М. Гон, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Євтух, М. Кармазіна, О. Картунов, А. Круглашов, І. Курас, Т. Лупул, О. Майборода, І. Монолатій, М. Панчук, М. Польовий, Н. Ротар, Л. Рябошапка, І. Франко та ін.), зарубіжних науковців (А. Абашидзе, Б. Андерсон, О. Бауер, П. ван ден Берге, Е. Гелнер, Л. Дадіані, В. Кимлічка, М. Паренті, К. Реннер, Дж. Ротшильд, С. Юрьєв та ін.), так і колективні праці, історіографічні, науково-довідкові та енциклопедичні видання.

II. Дослідження демографічних, соціальних і політико-правових засад розвитку іноетнічного населення напередодні Української революції. Важливий внесок у вивчення причини переселення та основних тенденцій зростання чисельності й розселення найбільших національних меншин України, визначення етнічного співвідношення мешканців міст і сіл зробили М. Бармак, В. Ботушанський, В. Гвоздик, М. Генік, А. Кіссе, В. Кубійович, Ю. Левенець, Н. Макаренко, О. Субтельний, С. Чорний, М. Шаповал та ін. Особливості виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та суспільної структурованості серед українських етносів, вплив етнічного чинника на соціальне розшарування населення України відображено в наукових доробках О. Доніка, М. Костюка, І. Монолатія, Т. Ніколаєвої, М. Тимофіїва, М. Чумака, В. Шевченка. Всебічну характеристику соціоетнічних та економічних структур окремих регіонів Російської імперії, порівняльний аналіз її етнічних груп здійснив А. Каппелер. Діалектику міжетнічних взаємовідносин у параметрах їхніх суперечностей, конфліктів і пошуків компромісів висвітлено в монографіях І. Монолатія та Д. Бовуа. Основні тенденції розвитку освіти національних меншин України дослідили О. Берестень, О. Борейко, О. Буравський, Т. Курінна, Ю. Поліщук, М. Потапенко та ін. Політико-правове становище іноетнічного населення українських земель було об'єктом дослідження Ю. Бахтуріної, М. Гаухмана, О. Дмитренка, В. Дякіна, І. Задерейчука, С. Кальяна, М. Кармазіної, Н. Кона, Ю. Левенця, В. Майснера, Н. Макаренко, А. Міндіна, Н. Мірошниченка, І. Монолатія, І. Погребинської, Ю. Поліщука, Б. Речистера, Г. Турченка, В. Хітерер, Н. Щербак, І. Яшунського та ін.

III. Дослідження нормотворчого та інституційного забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин. Комплексне вивчення окресленої проблеми відсутнє. Окремі її аспекти представлені в низці монографій та статей. Так, забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку іноетнічного населення простежено в публікаціях В. Верстюка, В. Винниченка, О. Войналовича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Кудлай, Т. Макаренко, В. Сиволапова, Н. Ставицької, В. Устименка, П. Христюка та ін. Ідею національно-персональної автономії та її реалізацію дослідили І. Варзар, Я. Верменич, М. Гон, В. Гусєв, С. Гольдельман, О. Копиленко, Л. Ладиґа, Я. Лазур, Е. Львова, І. Нам, А. Осипова, І. Погребинська та ін. Серед досліджень, в яких проаналізовано антиєврейський погромний рух та боротьбу з ним української влади, слід виокремити праці О. Будницького, В. і Л. Гриневичів, Т. Гунчака, С. Гусєва-Оренбурзького, С. Єсельчика, В. Іваниса, З. Островського, В. Сергійчука, В. Солдатенка, І. Чериковера, Дж. Франкеля, О. Шульгіна та ін.

IV. Дослідження політичної суб'єктності етнічних спільнот у контексті політики українських урядів. Програмним вимогам і діяльності громадсько-політичних об'єднань національних меншин присвячено праці Т. Батанової, П. Гай-Нижника, М. Гона, І. Клейнера, О. Красівського, В. Куртяка, Л. Лойко,

О. Старуха, С. Тютюкіна, Т. Щетиніної та ін. Позицію етнічних меншин щодо історичного права українського народу на відновлення своєї державності відстежено у розвідках М. Гона, В. Гусева, О. Калакури, С. Кальяна, Г. Кривошия, І. Монолатія, О. Павлишина, Р. Пирога, В. Скальського, В. Солдатенко та ін. Процес залучення національних меншин до розбудови української державності висвітлили В. Гвоздик, М. Гон, В. Горшков, О. Лозинська, Т. Макаренко, О. Мироненко, В. Палієнко, Т. Харченко, О. Ядловська, Г. Яблонський та ін.

Значно розширили джерельну базу дослідження архівні матеріали з фондів центральних і місцевих архівів, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву у Києві, Центрального державного історичного архіву у Львові, Галузевого державного архіву СБУ, а також опубліковані документи. Насамперед це закони і підзаконні акти, офіційні урядові документи та документи місцевих органів влади, слідчі справи; документи, листи й меморандуми політичних партій та організацій, окремих осіб; огляди тогочасної преси тощо. Цінними для аналізу досліджуваної проблематики є статистичні збірники і матеріали переписів населення. Окрему групу джерел становлять періодичні видання.

Здійснений аналіз джерельної бази, пов'язаної з темою дисертації, засвідчив зростання інтересу науковців до вивчення етнополітики української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Проте дисертантом констатовано, що в науковій літературі досі нема не лише жодного монографічного дослідження, в якому було б комплексно проаналізовано означену проблему, а й, за незначним винятком, спеціальних праць, присвячених окремим питанням досліджуваної тематики.

Другий розділ «Інонаціональне поле України напередодні визвольних змагань» присвячено аналізу процесу формування поліетнічного складу населення України, його соціальної структурованості, виробничої зайнятості і суспільного поділу праці, рівня урбанізованості та освіченості, політико-правового становища напередодні Української революції.

У першому підрозділі *«Етнодемографічна специфіка розвитку»* досліджено основні тенденції зростання чисельності й розселення найбільших національних меншин України на різних етапах її розвитку, з'ясовано причини переселення етносів на українські землі, здійснено ретроспективний аналіз міграційних процесів іноетнічного населення та порівняння колонізаційних зусиль урядів Російської й Австро-Угорської імперій, визначено етнічне співвідношення мешканців міст і сіл. Зокрема, вказано, що впродовж століть Україна залишається краєм, привабливим для представників чужоземного населення. Їхня поява на українських землях була зумовлена різними причинами: економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо. Насамперед це сприятливе геополітичне становище, зокрема місце в міжнародних торговельних зв'язках, родючі землі, що приваблювали іноземних селян, тривале перебування України в складі інших держав – Польщі, Російської

та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених територіях, серед інших заходів, спрощували на українські землі представників пануючих націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Безпосереднім наслідком імперської колонізаційної політики стало зростання поліетнічності тих регіонів, на які вона була спрямована.

Найбільш численними серед національних меншин були росіяни, котрі за станом на 1916 р. становили 9,9% (близько 3,5 млн. осіб) від загальної кількості населення. Чисельність єврейського населення в Україні до 1917 р. збільшилася до 3 млн. 537 тис. осіб. У результаті питома вага обох меншин серед населення українських земель практично зрівнялася. Третьою за чисельністю групою іноетнічного населення України були поляки, кількість яких до 1914 р. зросла до 2,08 млн. (4,5%). Ще одною меншиною, чисельність якої перевищувала 1% від загальної кількості населення, була німецька. Напередодні Першої світової війни на українських землях проживало 875 тис. німців (1,9%).

Окрім кількісних показників, національні меншини України різнилися регіональним розміщенням, що було зумовлено історичними умовами їхнього комплектування. Так, росіяни зосередилися переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губ., німці – на південно- і західноукраїнських землях, Волині та Холмщині. У містах із найбільш чисельних етносів найбільше були представлені євреї та росіяни. Більшість польського і німецького населення мешкала в сільській місцевості.

У другому підрозділі *«Соціальна структура»* визначено особливості виробничої зайнятості, суспільного поділу праці та соціальної структурованості серед етносів України, проаналізовано вплив політики імперських урядів на професійну стратифікацію і майнове розшарування інонаціонального населення, з'ясовано рівень освіченості окремих меншин. Означені показники були важливими критеріями для розуміння соціальних умов розвитку неукраїнського населення, його етнічної самоідентифікації, формування національної еліти, можливостей самоорганізації, місця у суспільному житті тощо.

Особливої актуалізації артикульована проблема набула наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли український народ, а разом із ним етнічні меншини, розпочали активну підготовку до боротьби за національні права. Попри те, що найбільш чисельні етнічні спільноти досліджуваного хронотопу різнилися між собою за станом майнового рівня, основними видами виробничої зайнятості, суспільним поділом праці, освіченістю, водночас вони, як правило, переважали за цими показниками українців. Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно й її економічних благ, помимо значного прошарку західноєвропейських капіталістів, контролювали представники єврейської, російської та польської меншин.

За професійною ознакою українське населення також поступалося меншинам, що були більш структурованими соціальними організаціями. На відміну від українців, котрі в суспільному поділі праці превалювали лише в

сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені там пропорційніше.

Особливістю початку ХХ ст. в Україні була також етнічна невідповідність між сільською та міською спільнотами. В 1900 р. лише 13% українців проживало у містах, де превалювали росіяни та євреї (на західноукраїнських землях – поляки, євреї і німці). Оскільки неукраїнські жителі міст мали кращий доступ передусім до вищої освіти і можливості здобути фахову підготовку, то вони й переважали серед інтелігенції в Україні. Отже, спостерігалася гостра диспропорція між питомою вагою українців, які проживали в Україні, і національним складом творчої інтелігенції, для якої рідною мовою була українська.

Третій підрозділ *«Політико-правовий статус»* присвячено порівняльному аналізу основних тенденцій етнополітики урядів Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях. Прагнучи до збереження цілісності монархій, влада останніх базувала етнополітику на обмеженні політичних і етнічних прав національних меншин, їхній асиміляції, запобіганні національно-визвольним рухам, провокуванні міжнаціональної ворожнечі. Особливо цинічно поведився російський царат, котрий використовував обмежувально-заборонне законодавство, що супроводжувалося насиллям і репресіями. Як наслідок, неросійські елементи зазнавали потрійного гноблення – політичного, національного та соціального. Більш демократичною була етнополітика Австро-Угорщини, що декларувала рівноправність усіх народів держави та їхнє право на збереження і розвиток своїх національності й мови, свободу віри та сумління.

Порівнюючи політико-правовий статус національних меншин України, слід зазначити, що, крім соціальної структури, він залежав від країни проживання того чи іншого етносу. Наприклад, в Австро-Угорській імперії поляки, які мешкали в Східній Галичині, користувалися ширшими економічними, політичними, релігійними та культурними правами не лише порівняно з євреями, а й корінними мешканцями тих земель – українцями. Кардинально іншим було ставлення до поляків у Російській імперії, де царизм розглядав їх як «небезпечну і ворожу націю».

Поряд з українцями й поляками, дискримінації в Російській імперії піддавалося єврейське населення, стосовно якого діяло виняткове законодавство, тобто євреї могли користуватися загальноросійським законодавством лише тоді, коли щодо них не існувало особливих правил. Головне обмеження полягало в забороні на свободу пересування; найганебнішим виявом державного антисемітизму стали погроми.

Істотно загострила становище національних меншин України Перша світова війна. У найскладнішій ситуації опинилися євреї, які, як і українці, нерідко ставали своєю мішенню для урядів і Росії, і Австро-Угорщини. У важкому становищі перебувала німецька меншина, проте шовіністичну кампанію проти неї було розгорнуто лише в підросійській частині України. В порівняно кращому положенні знаходилися поляки, котрих протиборчі сторони

прагнули залучити на свій бік. Загалом національні меншини України, що зазнавали утисків з боку імперії, з ентузіазмом сприйняли революційні зміни наприкінці війни.

У *третьому розділі «Реалізація основних прав і свобод: між деклараціями та детермінантами»* проведено порівняльний аналіз основних тенденцій етнополітики кожної з українських влад, простежено еволюцію ідеї національно-персональної автономії, досліджено основні нормотворчі та інституційні заходи, які здійснювали урядові структури для забезпечення права на життя.

Перший підрозділ *«Забезпечення умов етнокультурного та політичного розвитку»* присвячено дослідженню політики українських державних формувань 1917–1921 рр. щодо забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку національних меншин, ступеня преференційного режиму для окремих із них. Задекларувавши з початком революції право українців бути господарем на власній землі, національні провідники враховували також поліетнічний склад населення України. Усвідомлюючи обмеженість соціальної бази національного руху в містах та відносну нечисленність української інтелігенції, вони прагнули заручитися підтримкою іноетнічного населення в справі відродження України. З цією метою одним із пріоритетних завдань визначено забезпечення прав національних меншин, які проживали в Україні. Обираючи між такими моделями політичної нації, як нація-держава та держава-нація, українські державні формування надали перевагу другій моделі.

Шляхи досягнення визначеної мети були різними. Якщо взяти за основу моделі жорсткого і м'якого мультикультуралізму Ч. Кукатаса, то перша з них більше відповідає етнополітиці УЦР, Директорії і ЗУНР, а друга – Гетьманату.

Вперше у світовій практиці реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення зробила Центральна Рада. Національний розвиток меншин в УНР відбувався на основі їхнього представництва в парламенті й уряді, ухваленого УЦР Закону про національно-персональну автономію та завдяки створеним нею секретарствам/міністерствам національних справ.

Інакшим було ставлення до означеної проблеми в період Гетьманату. Його очільник П. Скоропадський прагнув витворити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася б не на етнічних засадах, а на лояльності до Української Держави. Таким чином, влада, не акцентуючи уваги на поділі населення за національною ознакою, прагнула досягти консолідації суспільства, в т. ч. його іноетнічного сегмента.

Дещо непослідовною в ставленні до національних меншин була Директорія. Прагнучи залучити їхніх представників до розбудови української державності, вона продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з ними. Однак відбудовувати в повному обсязі ті установи національного врядування, які функціонували в Першій УНР, Директорія не поспішала. Реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, стосувалося лише євреїв.

Демократичним ставлення до етнічних спільнот було в ЗУНР, котра задекларувала визнання прав національних меншин і гарантію їхньої національно-культурної автономії та їхнє представництво в уряді.

Здійснюючи виважену етнонаціональну політику, українська влада допустила на контрольованій території й деякі порушення прав іноетнічного населення. Проте вони були зумовлені складним суспільно-політичним становищем, стосувалися переважно органів місцевої влади, не мали системного характеру та суперечили програмним засадам українських державних утворень 1917–1921 рр.

У другому підрозділі *«Національно-персональна автономія»* проаналізовано розвиток ідеї національно-персональної автономії, з'ясовано процес її обговорення та мотиви втілення в однойменному Законі Центральної Ради, визначено основні положення, переваги і недоліки цього Закону, ставлення до нього суб'єктів політичної влади України. Ідею національно-персональної автономії впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. намагалися осмислити як вітчизняні дослідники та громадсько-політичні діячі (М. Грушевський, А. Добрянський, М. Драгоманов, С. Єфремов, Т. Зіньківський, І. Франко та ін.), так і зарубіжні (О. Бауер, Л. Кошут, Е. Крістан, П. Мандзіні, М. Маяр Зільський, К. Реннер та ін.). Зокрема, відповідно до австромарксистської концепції, джерелом і носієм національних прав мали стати не території, боротьба за які завжди призводила до міжнаціональних конфліктів, а самі нації – екстериторіальні національні союзи, сконструйовані на основі добровільного особистого волевиявлення.

Ідея національно-персональної автономії набула популярності не тільки в Австро-Угорщині, а й у Росії. Із зацікавленням її сприйняли в партійних колах – вона ввійшла в програми багатьох національних і деяких загальноросійських партій. Зокрема, вимогу забезпечити права національних меншин підтримали провідні українські політичні сили. Стримано до ідеї національно-персональної автономії поставилися кадети і польські політичні партії, непримириму позицію до неї з самого початку виявили більшовики.

Ухвалення Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію впливало з ідеології провідників українського демократичного руху і було однією з найяскравіших сторінок Української революції. Це стало першою у світовій практиці спробою не лише законодавчо забезпечити права національних меншин, а й ввести їх у загальні конституційні межі держави. У результаті національні меншини отримали можливість реалізувати не тільки культурно-освітні, а й політичні права, вільно облаштовувати власне національне життя.

Подальша доля Закону була складною. Головними його детермінантами стали важке військово-політичне становище України та ставлення до нього правлячої еліти. Так, 9 липня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив рішення Ради Міністрів Української Держави про те, що Закон про національно-персональну автономію, виданий Центральною Радою, припиняє дію, а

національні міністерства скасовуються, оскільки «...національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби».

Кардинально інше ставлення до проблем національних меншин демонструвала Директорія УНР, яка до перемоги антигетьманського повстання проголосила відновлення чинності Закону Центральної Ради про національно-персональну автономію. Рада Народних Міністрів УНР 24 січня 1919 р. легітимізувала цей акт.

На увагу заслуговує також прагнення органів влади ЗУНР запровадити для іноетнічного населення держави право на національно-культурну автономію. Воно було гарантоване першою постановою УНРади від 19 жовтня 1918 р. і мало бути відображеним у конституції ЗУНР. Проте реалії тодішнього часу позбавили західноукраїнський політикум можливості виконати задекларовану обіцянку.

Ідеї національно-персональної автономії, які Українська держава прагнула реалізувати в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., не лише стали підтвердженням її послідовної політики, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення та досягнення міжнаціональної злагоди, а й певною мірою застосовані у сучасний період. Так, ст. 6 Закону України про національні меншини гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію.

У третьому підрозділі *«Нормотворчі та інституційні заходи щодо захисту фізичних прав»* на прикладі єврейської національної меншини досліджено основні нормативні документи української влади, накази військового командування щодо забезпечення права громадян на життя; проаналізовано ефективність запровадження таких інституцій, як надзвичайні військові суди, державна військова інспекція, жандармерія, спеціальні слідчі комісії з розслідування погромів, «особливі наради» для боротьби з анархією тощо; визначено наслідки єврейських погромів в Україні та сили, причетні до погромницького руху.

Фундаментальним правом кожної людини є невід'ємне право на життя. Його наявність зумовлена самим існуванням індивіда, тому воно – найприродніше. Однак у контексті визначеного періоду це право часто порушували, а цінність людського життя нівелювали. Таке становище стало можливим під час революційних подій 1917–1921 рр., які на території України характеризувалися особливими драматизмом і жорстокістю. Передусім потерпали беззахисні соціальні групи, в т. ч. значна частина національних меншин.

Найбільш трагічною сторінкою означеного періоду стали єврейські погроми, зумовлені здебільшого спадком імперської доби, деморалізацією значної частини учасників Першої світової війни та всеохопною анархією, спричиненою агресією радянської Росії проти України. Наслідки погромів були страхітливими. Згідно з даними єврейських джерел, протягом 1917 – початку 1921 р. в 524 населених пунктах України різні військові угруповання скоїли 1236 актів насильства проти єврейського населення, з яких 887 мали масовий

характер і класифікувалися як погроми. За різними даними, від 834 до 307 антисемітських акцій були ініційовані розрізненими повстанськими збройними формуваннями, від 493 до 139 – підрозділами Армії УНР і діючими спільно з ними військовими загонами, від 296 до 213 – білогвардійцями, від 106 до 40 – радянськими військами, 29 – польською армією. Деякі погроми також здійснили окремі представники цивільного населення. Названі цифри не є остаточними, вони не враховують низки факторів і потребують подальшого дослідження. Так само науковці поки не спроможні назвати підсумкові, систематизовані дані про кількість жертв антисемітських акцій. Ідеться лише про приблизні цифри, які істотно дисонують між собою. Їхня амплітуда коливається від 30–70 до 150–200 тис. осіб.

Ставлення української влади до єврейських погромів було негативним. Вона намагалася боротися проти цього явища всіма доступними засобами. В офіційних документах революційної доби, що стосувалися даного питання, йшлося про необхідність активної протидії погромам. У дисертаційній роботі детально проаналізовано нормотворче та інституційне забезпечення проблеми, вжиття військової сили стосовно погромників, запровадження адміністративних і кримінальних покарань, смертної кари, розформування військових підрозділів, спроби створення незалежних міжнародних комісій для об'єктивного розслідування причин єврейських погромів і виявлення їхніх організаторів, просвітницькі заходи, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо.

Ефективність ужитих дій, хоч і була значною мірою детермінована складними умовами воєнного часу та анархії, проте забезпечила позитивні результати. Чимало нормативних документів, виданих органами української влади, запроваджені ними інституції та інші заходи здебільшого були своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку цивільного населення від смерті та принижень.

У **четвертому розділі «Національні меншини як суб'єкти етнополітичних відносин»** зіставлено рівень політичної мобілізації окремих національних меншин, їхнє ставлення до українського державотворення та участь у представницьких і виконавчих органах влади, здійснено компаративний аналіз розбудови етнічними спільнотами національно-персональних автономій та їхніх досягнень, насамперед у законодавчій, інституційній, етнокультурній сферах, набутті досвіду державотворення.

Перший підрозділ *«Політична інституціоналізація»* присвячено дослідженню ролі національних меншин у поваленні самодержавства, розпаді Російської та Австро-Угорської імперій, визначенню причин політичної суб'єктивації етносів, аналізу основних аспектів їхньої інституційної самоорганізації. Наголошено, що з початком революційних подій на українських землях розпочався процес активізації населення, причини якого Дж. Ротшильд пояснював політизацією етнічності, тобто способом усвідомлення людьми значущості політики для збереження їхніх етнічних культурних цінностей, стимулювання їх до політичної діяльності, організації в

самоусвідомлену етнічну групу тощо. Газети того періоду містили повідомлення про зібрання, наради, з'їзди громадських організацій національних меншин, утворення нових об'єднань національно-культурного спрямування. Розпочалася швидка самоорганізація національних меншин, створювалися партії і громадські об'єднання, формувалося їхнє ставлення до українського національного руху.

Ступінь політичної мобілізації етнонаціональних меншин, тобто їхньої готовності до певних акцій, об'єднання для досягнення визначеної мети у сфері суспільно-політичних відносин, був різним. Найбільш ініціативно виявили себе євреї й поляки, дії росіян були на початках маловиразними.

Проживаючи в Україні, росіяни не асоціювали себе з національними меншинами. Кількасотрічне перебування більшості українських земель у складі Російської імперії сформувало в представників цієї меншини відчуття господаря, котрий повсюдно демонстрував зверхність над іншими етносами. Із початком революції 1917 р. комплекс гегемонної нації негативно вплинув на становище росіян. Оскільки до того часу вони свої політичні уподобання реалізовували в загальноросійських партіях (кадети, соціал-демократи, соціалісти-революціонери, консерватори), котрі здебільшого виступали за збереження унітарної російської держави, то в нових умовах виявилися неготовими співпрацювати з українським політикумом. Ступінь політичної мобілізації російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Централістських поглядів дотримувалися також євреї, котрі не хотіли примиритися з незалежністю України. Такий перебіг подій руйнував їхні плани на збереження територіальної єдності єврейства на постімперському просторі. Найбільшими прихильниками останньої тези були російські євреї, котрі вважали, що поділ Росії на самостійні держави неминуче призведе до громадянської війни між ними, яка загрожуватиме також єврейським інтересам. У політичному аспекті євреї в період революції не мали єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоча, за невеликим винятком, і належали до опозиційних партій (Бунд, Поалей Ціон, ОЄСРП, сіоністи, ЄДО тощо). Об'єднували їх усвідомлення належності до єврейства та прагнення до збереження його цілісності.

Політичні орієнтації польської громади в Україні під час революції представляли головним чином два об'єднання: Польський виконавчий комітет, що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь, котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів. Кожне з них утворювало на місцях свої осередки, активізувало політичну й культурно-освітню роботу. Попри істотні розбіжності, ПВК і ПДЦ були єдиними в головному – у відстоюванні національних інтересів.

Слід вказати на поодинокі сплески активності представників інших національних меншин – німців, чехів, білорусів, сербів, литовців, словаків та ін. Однак особливого впливу на розвиток українського державотворчого процесу вони не мали.

У другому підрозділі «Українське державотворення крізь іноетнічну призму» проаналізовано ставлення національних меншин до українського руху на різних етапах державотворення, в т. ч. на прикладі таких знакових подій, як проведення загальнонаціональних форумів, ухвалення універсалів УЦР, російської агресії в Україну, проголошення державної незалежності, гетьманського перевороту тощо, а також рівень співробітництва іноетнічних політичних провідників із Центральною Радою, Гетьманатом, Директорією та ЗУНР. В історико-політологічній літературі утвердилася думка про те, що більшість національних груп із розумінням поставилася до історичного права українського народу на відновлення державності. Однак на практиці це явище відбувалось значно складніше: від певної підтримки до повного заперечення.

Найбільш непримиренними опонентами українців у державотворчих процесах були росіяни. Їхня позиція базувалася не стільки на ідейній, як на прагматичній основі. Значна частина представників російської меншини у разі реалізації завдань українського руху зазнала би втрат, оскільки до революції вони не лише займали більшість адміністративних посад, а й були фактичними господарями багатств України. Не викликало сумніву, що росіяни використовуватимуть усі доступні засоби для блокування державотворчих прагнень українців. В авангарді антиукраїнського руху перебували російські політичні партії та російська преса.

Більш зважено до ідеї української державності поставились єврейські партії. Їхню поведінку визначали два фактори. По-перше, українці пропонували євреям рівноправність, не вимагаючи від них асиміляції в українському середовищі. По-друге, декларуючи спершу ідею автономної України, очільники Центральної Ради завжди наголошували, що здійснюватимуть її в складі федеративної Росії. Однак прихильне ставлення до української державотворчої програми деяких єврейських політичних партій не завжди сприймав проросійськи налаштований загал єврейства, котрий прагнув не допустити відокремлення українського руху від загальноросійських революційних процесів. В ЗУНР євреї дотримувалися політики нейтралітету.

Різне бачення перспектив українського державотворчого процесу виявляли поляки. Лідери польського руху Наддніпрянської України, побоюючись реставрації централізованої Російської імперії, не лише відстоювали відродження Польщі, а й до певної межі підтримували визвольні змагання українського народу, виступили за спільні з ним дії. Натомість більшість поляків Галичини і Західної Волині розглядала ці землі як «східні креси» майбутньої польської держави. Наслідком такої позиції стали трагічні події Українсько-польської війни 1918–1919 рр.

Отже, ставлення національних меншин до права українського народу на власну державність було суперечливим. Воно визначалося національними пріоритетами і коливалося від певної підтримки до повного заперечення.

У третьому підрозділі «Участь у представницьких та виконавчих структурах влади» досліджено передумови та процес залучення представників іноетнічного населення до практичної діяльності з розбудови української

державності, з'ясовано механізм національного представництва в органах влади, проаналізовано структуру і принципи функціонування міністерств російських, єврейських і польських справ, їхні досягнення тощо. Від успішної міжетнічної співпраці багато в чому залежали результати новітнього українського державотворення. Згідно з механізмом національного представництва, меншини отримали в органах влади кількість місць, пропорційну до чисельності населення цих меншин в Україні.

Історичним кроком, спрямованим на забезпечення міжнаціонального порозуміння, стала ухвала Центральної Ради про введення з 16 липня 1917 р. до складу Генерального Секретаріату представників трьох найбільш чисельних національних меншин – росіян, євреїв та поляків як товаришів генерального секретаря національних справ. У грудні національні представництва виділилися в окремі секретарства, а в січні 1918 р. були трансформовані в міністерства. Їхнім головним завданням став захист прав національних меншин України та охорона вільного розвитку внутрішнього національного життя. Найбільш активно працювали єврейське і польське міністерства, менш ефективною була діяльність російського національного представництва.

Відповідно до територіально-державницького принципу в кадровій політиці прагнув діяти П. Скоропадський. Хоча, як підтвердила практика, призначати посадовців лише за рівнем їхньої фаховості й компетентності вдавалося не завжди. Не останню роль відігравала й політична лояльність. Зокрема, в першому уряді Української Держави більшість становили представники загальноросійської партії кадетів, оскільки українські організації відмовилися підтримати політику гетьмана. Однак національну коректність було збережено. З 16 урядовців 4 представляли найбільші меншини: російську, єврейську, польську та німецьку.

Певну непослідовність у ставленні до національних меншин виявила Директорія, котра надавала політичні преференції насамперед євреям. Їхні представники отримали змогу працювати в українському уряді, судових органах, дипломатичних представництвах УНР тощо. Влада також прагнула до певної співпраці з іншими національними меншинами, зокрема росіянами і поляками. Так, під час формування уряду В. Чехівського російським меншовикам було запропоновано подати кандидатуру на посаду міністра праці, однак ті відмовилися від співробітництва. Натомість представники польської меншини погодилися посісти в українському уряді посади міністрів земельних справ, охорони здоров'я, товариша міністра внутрішніх справ.

Прагнула залучити національні меншини до державотворчого процесу в ЗУНР, зокрема забезпечити їхнє представництво в парламенті, УНРада. Проте побоювання етнічних громад, передусім єврейської та німецької, втручати в українсько-польський конфлікт не дало змоги реалізувати цього задуму. Окремі випадки співпраці інонаціонального населення із західноукраїнськими органами влади мали персоналізований характер.

Отже, залучення іноетнічного населення до участі в представницьких та виконавчих структурах української влади було не лише складовою її

етнонаціональної політики, а й важливим фактором розвитку національного державотворення.

Здійснене дослідження політики українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. щодо національних меншин дає змогу зробити **висновки**, які розширюють і поглиблюють усвідомлення важливості в суспільстві міжнаціональної злагоди.

1. Однією з головних категорій, що забезпечує пошук шляхів гармонізації міжетнічних відносин, є етнонаціональна політика. Її виникнення зумовлене поліетнічним складом багатьох держав світу та необхідністю ефективної інтеграції іноетнічних суб'єктів з політичною структурою суспільства. Різні країни використовують різні моделі державної етнополітики, однак основними серед них є асиміляційна (інтеграційна) модель, мультикультуралізм та політика виключення.

Обов'язковою умовою успішного функціонування етнополітичної моделі є врахування феномена етнічної ідентичності національного складу населення в діяльності всіх державних інститутів. Держава зобов'язана забезпечувати умови для реалізації всіма народами-етносами країни загальнолюдських і етнонаціональних прав. Упродовж століть ставлення до проблеми захисту меншин у світі змінювалося і вдосконалювалося. Особливої динаміки й організованості ця проблема набула на початку ХХ ст., в т. ч. в Україні.

Зацікавлення дослідників названою тематикою представлене значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито аспекти цієї складної проблеми. Однак, незважаючи на помітний історичний наратив, її розгляд потребує нових етнополітологічних підходів. У науковій літературі досі не здійснено комплексного аналізу етнополітики української влади періоду 1917–1921 рр. Відсутні також праці компаративного характеру, в яких було б зіставлено політику окремих державних утворень періоду Української революції щодо іноетнічного населення, їхні нормативні акти, суспільно-політичну активність національних меншин між собою тощо. Рефероване дослідження, базоване на поєднанні архівних матеріалів, опублікованих документів та наукових праць останнього століття, – це перша спроба комплексного компаративного аналізу та узагальнення особливостей і тенденцій етнонаціональної політики української влади в умовах визвольних змагань окресленого періоду.

2. Зростання поліетнічності українських земель було зумовлене різними причинами, зокрема сприятливим геополітичним становищем, місцем у міжнародних торговельних зв'язках, родючістю земель, що приваблювали іноземних селян, тривалим перебуванням України в складі інших держав, зокрема Польщі, Російської та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених ними територіях, спроваджували сюди представників панівних націй, переселяли іммігрантів з інших країн. Напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. етнічні меншини становили чверть усього населення України. Найбільш численними з них були росіяни, євреї, поляки та німці. За таких умов етнонаціональне питання ставало

значним чинником політичної історії українського народу, що прагнув відродити державну незалежність.

Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губ., німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно її економічних благ, помимо значного прошарку західноєвропейських капіталістів, контролювали представники єврейської, російської та польської меншин.

Іноетнічні спільноти були порівняно структурованими соціальними організаціями, що істотно переважали українське населення за професійною ознакою. На відміну від українців, котрі в суспільному поділі праці превалювали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені пропорційніше, особливо в галузях, що визначали життєдіяльність суспільства.

Вищим, ніж в українців, у більшості національних меншин досліджуваного періоду був також рівень освіченості. Усвідомлення останніми важливості освіти, проживання значної частини меншин у містах, де були кращі умови для навчання, і матеріальна допомога заможних одноплемінників дали їм змогу не лише досягти доволі високого освітнього рівня, а й зберегти власну етнічну ідентичність.

Порівняльний аналіз урядової етнополітики в Російській і Австро-Угорській імперіях дає підстави стверджувати, що їхня мета була однаковою: збереження цілісності монархій за рахунок обмеження політичних прав національних меншин. Однак шляхи її реалізації відрізнялися. Якщо російський царат застосовував обмежувально-заборонне законодавство, супроводжуючи його насиллям і репресіями, то влада Австро-Угорщини проголошувала рівноправність усіх народів держави, вихолощуючи водночас її сутність надмірною декларативністю. Несхожою була і мовна політика урядів. Офіційний Санкт-Петербург вимагав повної уніфікації у цій сфері, здійснюючи насильну русифікацію іншомовних окраїн. В Австро-Угорській імперії офіційною мовою місцевих виконавчих органів визначалася одна з крайових мов: у Галичині – польська, на Буковині – переважно німецька, в Закарпатті – угорська.

Негативним чинником, що суттєво вплинув на становище національних меншин України, стала Перша світова війна. У найскладнішій ситуації опинилися євреї, яких, як і українців, нерідко переслідували урядові структури обох протиборчих таборів – російського й австро-угорського. Важким залишалося становище німецької меншини. Однак, на відміну від українців і євреїв, її переслідували лише в підросійській частині України. В дещо кращих

умовах під час війни перебувало польське суспільство, оскільки і Петроград, і Відень, прагнучи залучити поляків на свій бік, намагалися загравати з польськими елітами, пропонували їм у майбутньому політичні дивіденди.

3. Із початком революції українська влада, задекларувавши право українців бути господарями на своїй землі, враховувала також багатонаціональний склад населення України, вважаючи одним зі своїх пріоритетних завдань забезпечення прав іноетнічної частини суспільства. Етнонаціональна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР та їхніх урядів була толерантною. Проте на різних етапах революції окремі меншини, порівняно з іншими, отримували певні преференції. Так, у період Центральної Ради більшою підтримкою влади користувалися євреї і поляки, за Гетьманату – росіяни і німці, за Директорії – євреї, ЗУНР – євреї та німці. В окремих випадках така політика спричинила незадоволення серед представників національних громад і з боку українського суспільства. Найбільший осуд викликало потурання гетьмана П. Скоропадського великоросійським шовіністичним колам.

Хронологічно першою українською владою, котра розпочала співпрацю з іноетнічним населенням України, стала Центральна Рада. Усвідомлюючи обмеженість соціальної бази національного руху в містах та відносно нечисленність української інтелігенції, вона прагнула заручитися підтримкою національних меншин у справі відродження України.

Погодившись поповнити органи української влади представниками іноетнічних груп, запровадивши для них національні секретарства/міністерства, УЦР уперше в світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права меншинного населення та заклала правові основи демократичної етнополітики. Її уряди надавали важливого значення життєдіяльності національних меншин, розвитку їхніх товариств і об'єднань, розглядали захист іноетнічних прав як обов'язкову умову демократизації національних взаємин.

Поміркованістю характеризувалася етнонаціональна політика Гетьманату. Скасовуючи Закон про національно-персональну автономію та національні міністерства російських, єврейських і польських справ, гетьман П. Скоропадський і його уряд керувалися територіально-державницьким принципом, згідно з яким усі громадяни держави є рівноправними, незалежно від їхньої національності й віри. При цьому підтримка, в т. ч. фінансова, національно-культурного відродження малих народів тривала і надалі.

Загалом забезпечувала права іноетнічного населення й політика Директорії УНР та її урядів, проте їхнє ставлення до національних меншин було дещо непослідовним. Зокрема, прагнучи залучити останніх до будівництва української державності, діюча влада продовжила курс Центральної Ради на співпрацю з ними, однак відбудовувати в повному обсязі установи національного самоврядування, які функціонували в Першій УНР, не поспішала. Реальне відродження інститутів національно-персональної автономії, зокрема національних міністерств, торкнулося лише євреїв.

Демократичною була етнополітика керівництва ЗУНР. Новостворена УНРада з перших кроків діяльності не лише задекларувала визнання прав національних меншин, їхню громадянську, етнічну й віросповідну рівноправність, а й гарантувала їм національно-культурну автономію та представництво в уряді. Однак складні умови, спричинені агресією з боку Польщі, призводили до того, що чимало заходів української влади нерідко залишалися декларативними через неможливість їхньої реалізації. Певну непослідовність виявляли також національні меншини, насамперед євреї та німці, котрі, дотримуючись нейтралітету в Українсько-польській війні, істотно обмежували свою участь у державотворчих процесах.

4. Однією з найяскравіших сторінок Української революції 1917–1921 рр. було ухвалення Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію. Такий крок не мав аналогів в історії і став підтвердженням послідовної політики України, спрямованої на задоволення інтересів іноетнічного населення й досягнення міжнаціональної злагоди. Цим законом УЦР першою у світі намагалася не лише законодавчо забезпечити права національних меншин, а й увести їх у загальні конституційні межі держави.

Окреслений підхід, враховуючи значну частку іноетнічного населення в УНР та його дисперсність, був оптимальним. У результаті національні меншини мали змогу реалізувати і культурно-освітні, і політичні права, й вільно облаштовувати своє національне життя.

5. Характерною особливістю означеного періоду були надзвичайно складні умови анархії та воєнних дій, які характеризувалися особливими драматизмом і жорстокістю, призводили до порушення фундаментального права кожної людини – права на життя. Найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин. Насамперед ідеться про протистояння, які відбувалися за соціальною, політичною і національною ознаками.

Найганебнішим різновидом останньої стали антиєврейські погроми, спричинені здебільшого сукупністю історичних, соціально-економічних і політичних чинників. Їх здійснювали як розрізнені повстанські формування, так і окремі частини добровольчої, української та червоної армій. Найчастіше насильства проти єврейського населення мали місце за часів Директорії, передусім у першій половині 1919 р. Найбільші з них сталися у Проскурові, Фастові, Єлисаветграді, Радомишлі, Черкасах, Тульчині, Умані, Фельштині та інших містах і містечках України.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було негативним, намагалася боротися проти них усіма доступними засобами. Передусім це нормотворче та інституційне забезпечення проблеми, застосування військової сили й запровадження різного роду покарань, у т. ч. смертної кари, стосовно погромників, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність ужитих дій, хоч і була значною мірою детермінована складними умовами воєнного періоду та анархії, проте забезпечувала позитивні результати. Так, чимало нормативних документів,

виданих органами української влади, запроваджених ними інституцій та інші заходи переважно були своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку цивільного населення від смерті та знущань. Однак повністю припинити погроми не вдалося – надто багато сил було зацікавлено в дестабілізації української державності та дискредитації її керівництва.

Єврейські погроми не лише завдали значних фізичних і моральних страждань і матеріальних збитків єврейській національній меншині, а й були однією з причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. З огляду на це головним висновком із тих трагічних подій має стати усвідомлення, що всі конфлікти, які виникають між народами, їхніми групами чи окремими індивідами, потрібно вирішувати лише шляхом переговорів і взаємних компромісів.

6. З ентузіазмом сприйняло революційні зміни, що відбулися наприкінці війни у Російській і Австро-Угорській імперіях, іноетнічне населення. Воно відіграло помітну роль не лише в поваленні самодержавства, а й у революційному і державотворчому процесах в Україні. Його громадсько-політичне життя істотно активізували проголошені революцією демократичні свободи. Розпочалася швидка самоорганізація національних меншин, створювалися партії та громадські об'єднання, формувалося їхнє ставлення до українського національного руху.

Ступінь політичної мобілізації національних меншин був різним. Найменш виразно на початках діяли представники найбільшої з них – російської. Вражені комплексом гегемонної нації та забезпечені державною підтримкою, росіяни не асоціювали себе з національними меншинами. Оскільки до революції вони власні політичні уподобання реалізовували в загальноросійських партіях, котрі здебільшого виступали за збереження унітарної російської держави, то в нових умовах виявилися неготовими до конструктивної співпраці з організованим українством. Рівень політичної активності російської національної меншини був значно нижчим від її потенційних можливостей.

Одними з перших на прогресивні ініціативи українства відгукнулися євреї. Керуючись власними прагматичними інтересами, що нерідко розходилися з українськими, вони активно долучилися до суспільно-політичного і національно-культурного життя України та свого облаштування на її території. Єврейський політикум не мав єдиної орієнтації чи спільного фронту, хоч і належав до опозиційних груп.

Завдяки практичним заходам, здійсненим українською владою з забезпечення прав і свобод національних меншин, їхнього соціального, політичного, економічного і культурного розвитку, та ініціативності єврейської меншини, остання вперше за тривалий період отримала нагоду для повноцінного національного ренесансу. В авангарді цього багато в чому новаторського процесу були Секретарство/Міністерство єврейських справ та Єврейська національна рада. Особливість їхнього функціонування полягала в

тому, що на різних етапах розвитку вони почергово очолювали національно-культурне відродження свого народу. Спільна праця обох інституцій у розбудові національно-персональної автономії дала змогу єврейству не лише досягти певних здобутків, насамперед у законодавчій, інституційній і культурній сферах, а й набути досвіду державотворення. Було відроджено єврейські національно-культурні товариства, школи, бібліотеки, налагоджено вільне видання книг і періодики єврейською мовою, розгорнуто пришвидшену підготовку вчителів. Проте слід визнати, що нестабільне політичне й економічне становище української державності прирікало їх на нелегке і коротке життя.

З ентузіазмом сприйняли революційні зміни поляки, ступінь політичної мобілізації котрих у той період виявився одним із найвищих серед етносів, що проживали на території України. Виділяючись патріотизмом та організованістю, вони, попри політичні розбіжності, були єдиними в головному – відстоюванні національних інтересів. Це дало їм змогу не лише відновити польську державність та захистити її, а й розгорнути активну діяльність, спрямовану на національно-культурне й інституційне відродження в Україні. Їхні політичні орієнтації в Наддніпрянщині головним чином представляли Польський виконавчий комітет, що орієнтувався здебільшого на заможні верстви поляків, та Польська демократична централь, котра об'єднувала переважно польських соціал-демократів.

7. Найбільш непримиренними опонентами українців у їхніх державотворчих потугах були росіяни. Навіть ті з них, котрі поблажливо ставилися до революційних змін, уявляли собі їхнє здійснення у всеросійському масштабі, а українське прагнення до збереження своєї національності й розвитку української мови, не беручи до уваги власної державності, вважали за вузький, а то й шкідливий для вселюдських ідей партикуляризм.

Єврейські партії поставилися до ідеї української державності більш прихильно, ніж загальноросійські. Однак, прагнучи зберегти єдність єврейства на постімперському просторі, вони, по-перше, детермінували власну позицію вимогами не відокремлювати Україну від Росії та обмежити державотворчі процеси рамками автономії; по-друге, поблажливе ставлення єврейського політикуму до українського руху не завжди поділяв єврейський загал. На території ЗУНР євреї дистанціювали себе від державотворчих процесів політикою нейтралітету.

Ставлення польської меншини до української державності в Наддніпрянщині диктувалося необхідністю усамостійнення останньої як запоруки відновлення незалежної Польщі. Протилежною була ситуація в Східній Галичині, де польська меншина рішуче поборювала будь-які спроби українського державотворення.

Певну активність демонстрували також представники інших національних меншин – німці, чехи, білоруси, серби, литовці, словаки та ін. Однак особливого впливу на розвиток українського державотворчого процесу вони не мали.

Загалом, попри випробовування революційної доби, українсько-іноетнічна співпраця набула нового досвіду й усвідомлення необхідності добросусідського співжиття усіх народів України.

**Основні положення і висновки дисертації
викладені у таких публікаціях:**

Монографія

1. *Лазарович М. В.* Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз : моногр. [Текст] / Микола Васильович Лазарович. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.

(Рецензії: *Мамонтова Е. В.* Рецензія на монографію М. В. Лазаровича «Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз» (Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.) [Текст] / Е. В. Мамонтова // *Грані.* – 2013. – № 10 (102). – С. 171–172; *Нестеренко В.* Соціально-політичні та економічні аспекти етнонаціональної політики в Україні на початку ХХ ст. [Рецензія на монографію М. В. Лазаровича «Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз» (Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 760 с.)] [Текст] / В. Нестеренко // *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічн.* – 2013. – Вип. 18. – С. 201–207).

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях

2. *Лазарович М. В.* Соціокультурний феномен міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях [Текст] / М. В. Лазарович // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.* – 2010. – № 26. – С. 169–170.

3. *Лазарович М. В.* До питання про причини й передумови єврейських погромів в Україні під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // *Науковий вісник Чернівецького університету.* – 2011. – Вип. 583–584. – С. 166–172.

4. *Лазарович М. В.* Етнічний чинник станово-майнової диференціації населення України напередодні національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // *Гілея.* – 2011. – Вип. 53 (№ 10). – С. 89–94.

5. *Лазарович М. В.* Забезпечення прав іноетнічного населення в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського [Текст] / М. В. Лазарович // *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* – 2011. – Т. 23–24. – С. 148–152.

6. *Лазарович М. В.* Професійна стратифікація етнічних меншин України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [Текст] / М. В. Лазарович // *Наукові праці МАУП.* – 2011. – Вип. 4 (31). – С. 42–46.

7. *Лазарович М. В.* Специфіка розміщення іноетнічного населення України на межі XIX–XX ст. [Текст] / М. В. Лазарович // Панорама політологічних студій. – 2011. – Вип. 7. – С. 240–247.

8. *Лазарович М. В.* Чисельність і розселення національних меншин України напередодні Національної революції 1917–1921 рр.: історико-політична ретроспектива [Текст] / М. В. Лазарович // Грані. – 2011. – № 6. – С. 79–84.

9. *Лазарович М. В.* Антиєврейський погромний рух в Україні наприкінці 1918 – 1920 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 45. – С. 367–377.

10. *Лазарович М. В.* «Декларація прав нації»: Закон про національно-персональну автономію в контексті Української революції 1917–1921 років [Текст] / М. В. Лазарович // Грані. – 2012. – № 9 (89). – С. 106–109.

11. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти боротьби влади УНР проти єврейських погромів [Текст] / М. В. Лазарович // Грані. – 2012. – № 6 (86). – С. 120–125.

12. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти етнополітики Директорії УНР та її урядів наприкінці 1918 – першій половині 1919 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Гілея. – 2012. – Вип. 62 (№ 7). – С. 575–579.

13. *Лазарович М. В.* Деякі аспекти політико-правового забезпечення освітнього розвитку українського та іноетнічного населення України за доби Центральної Ради (1917 р.) [Текст] / М. В. Лазарович // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies : Maria Curie-Sklodowska University in Lublin, Faculty of Humanities, Branch of Ukrainian Studies. – Lublin (Poland), 2012. Vol. II. – С. 296–304.

14. *Лазарович М. В.* До питання про вироблення та реалізацію механізму національного представництва в органах української влади середини 1917 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Гілея. – 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 607–611.

15. *Лазарович М. В.* Етнополітичні процеси в Західно-Українській Народній Республіці [Текст] / М. В. Лазарович // Грані. – 2012. – № 7 (87). – С. 111–115.

16. *Лазарович М. В.* Єврейська національна меншина в контексті етнополітики Української Центральної Ради [Текст] / М. В. Лазарович // Науковий вісник [Одеський національний економічний університет]. – 2012. – № 22 (174). – С. 98–115.

17. *Лазарович М. В.* Історичні детермінанти політичної мобілізації російської національної меншини України на початку Української революції 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // Гілея. – 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 617–621.

18. *Лазарович М. В.* Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин (1917–1918 рр.): компаративний аналіз [Текст] / М. В. Лазарович // Слов'янський вісник. – 2012. – Вип. 14. – С. 160–163.

19. *Лазарович М. В.* Секретарство/Міністерство єврейських справ та Єврейська національна рада в контексті розбудови національно-персональної

автономії (липень 1917 – квітень 1918 р.) [Текст] / М. В. Лазарович // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – Вип. 22. – № 1031. – С. 111–116.

20. *Лазарович Н. В.* Политико-правовое положение национальных меньшинств Украины в условиях Первой мировой войны [Текст] / Н. В. Лазарович // Вестник ВЭГУ. Научный журнал по социально-экономическим, общественным и гуманитарным наукам. – Уфа (РФ), 2012. – № 6 (62). – С. 151–156.

21. *Лазарович М. В.* Налагодження міжнаціональної співпраці в Україні в період між Першим і Другим універсалами Центральної Ради [Текст] / М. В. Лазарович // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – 2013. – Т. 25–26. – С. 65–70.

22. *Лазарович М. В.* Проблема забезпечення прав національних меншин України на Всеукраїнському національному конгресі 1917 р. [Текст] / М. В. Лазарович // Панорама політологічних студій. – 2013. – Вип. 10. – С. 229–235.

23. *Лазарович Н. В.* К вопросу о политико-правовом обеспечении прав национальных меньшинств [Текст] / Н. В. Лазарович // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – Краснодар (РФ), 2013. – № 9 (40). – С. 65–71.

24. *Лазарович Н. В.* Особенности образовательного развития этнических меньшинств украинских губерний Российской империи накануне Национальной революции 1917–1921 гг. [Текст] / Н. В. Лазарович // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов (РФ), 2013. – № 2 (28) : в 2 ч. Ч. 1. – С. 109–111.

Статті в інших наукових виданнях

25. *Лазарович М. В.* «Всі громадяни України – рівноправні...» (до питання про засади етнополітики Другого Гетьманату) [Текст] / М. В. Лазарович // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2012. – № 3 (19). – С. 226–235.

26. *Лазарович М. В.* Етнодемографічна специфіка та соціально-професійна стратифікація національних меншин України напередодні національної революції 1917–1921 років [Текст] / М. В. Лазарович, Н. А. Лазарович // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічн. – 2012. – Вип. 17. – С. 72–89.

27. *Лазарович М. В.* Національні аспекти російської окупації Тернопілля у 1914–1915 роках [Текст] / М. В. Лазарович // Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка : у 2 ч. Ч. 1. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 146–152.

28. *Лазарович М. В.* Національні меншини України в призмі політики Центральної Ради, Другого Гетьманату та Директорії УНР [Текст] / М. В. Лазарович // Національна революція: загальноєвропейська традиція та

український контекст : матеріали Міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2012. – С. 296–306.

29. *Лазарович М. В.* Освітній розвиток національних меншин України напередодні Української революції 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // Україна в етнокультурному вимірі століть : зб. наук. праць. Вип. 2 / відповід. ред. П. М. Чернега. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 301–311.

30. *Лазарович М. В.* Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз [Текст] / М. В. Лазарович // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 2012. – Вип. 17. – С. 94–100.

31. *Лазарович М. В.* Нормативно-інституційні аспекти боротьби влади Другої УНР проти єврейських погромів [Текст] / М. В. Лазарович // Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення : матеріали V Всеукр. наук. конф. з міжнарод. участю, Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – С. 191–199.

32. *Лазарович М. В.* Політико-правове забезпечення прав національних меншин: генеза світової традиції у XVI – першій половині XX ст. [Текст] / М. В. Лазарович // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2013. – № 3 (23). – С. 260–270.

33. *Лазарович М. В.* Соціально-економічні аспекти життєдіяльності болгарської національної меншини України напередодні Національної революції 1917–1921 рр. [Текст] / М. В. Лазарович // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє : щорічн. – 2013. – Вип. 18. – С. 84–91

АНОТАЦІЯ

Лазарович М. В. Політика українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 років щодо національних меншин. – Рукопис (546 с.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2014.

У дисертації здійснено комплексний компаративний аналіз та узагальнено особливості і тенденції політики українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. щодо національних меншин. На основі комплексного використання сукупності загальних принципів наукового пізнання, діалектичного підходу, а також спеціальних методів дослідження висвітлено основні теоретичні підходи до визначення сутності, передумов зародження та моделей державної етнополітики, простежено генезу світової традиції політико-правового забезпечення прав національних меншин, охарактеризовано й систематизовано джерельну базу проблеми. Досліджено процес формування поліетнічного складу населення України, його соціальної структурованості,

виробничої зайнятості та суспільного поділу праці, рівня урбанізованості й освіченості, політико-правового становища напередодні Української революції. Зроблено порівняльний аналіз політики українських державних формувань окресленого періоду щодо забезпечення громадянських прав і свобод, умов етнокультурної самобутності та політичного розвитку іноетнічного населення, простежено еволюцію ідеї національно-персональної автономії, досліджено основні нормотворчі та інституційні заходи, які здійснювали урядові структури для забезпечення фізичних прав. Зіставлено рівень політичної мобілізації окремих національних меншин, їхнє ставлення до українського державотворення та участь у представницьких і виконавчих органах влади, а також розбудови етнічними спільнотами національно-персональних автономій та їхніх досягнень, насамперед у законодавчій, інституційній, етнокультурній сферах, набутті досвіду державотворення.

Ключові слова: поліетнічний склад населення, національні меншини, етнокультурна самобутність, політизація етнічності, політична мобілізація, державна етнонаціональна політика, національно-персональна автономія, захист фізичних прав, міжетнічна взаємодія.

АННОТАЦІЯ

Лазарович Н. В. Политика украинских правительств периода освободительной борьбы 1917–1921 годов в отношении национальных меньшинств. – Рукопись (546 с.).

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича. – Черновцы, 2014.

В диссертации осуществлен комплексный компаративный анализ и обобщены особенности и тенденции политики украинских правительств периода освободительной борьбы 1917–1921 гг. в отношении национальных меньшинств. На основе комплексного использования совокупности общих принципов научного познания, диалектического подхода, а также специальных методов исследования – анализа, сравнительного, институционального, системного, структурно-функционального, проблемно-хронологического, типологического, историко-ситуационного и др. – освещены основные теоретические подходы к определению сущности, предпосылок зарождения и моделей государственной этнополитики, прослежен генезис мировой традиции политико-правового обеспечения прав национальных меньшинств, охарактеризована и систематизирована источниковедческая база темы. В частности, подытожино, что в научной литературе до сих пор нет как комплексных, так и специальных работ, посвященных отдельным вопросам исследуемой тематики.

Исследован процесс формирования полиэтничного состава населения Украины, в т. ч. основные тенденции роста численности и расселения

крупнейших национальных меньшинств Украины на разных этапах ее развития, выяснены причины переселения этносов на украинские земли, осуществлены ретроспективный анализ миграционных процессов иноэтнического населения и сравнения колониционных усилий правительств Российской и Австро-Венгерской империй, установлено этническое соотношение жителей городов и сел. Определены особенности производственной занятости, общественного разделения труда и социальной структурированности среди этносов Украины, проанализировано влияние политики имперских правительств на профессиональную стратификацию и имущественное расслоение инонационального населения, выяснено уровень образованности отдельных меньшинств. Указанные показатели были важными критериями для понимания социальных условий развития неукраинского населения, его этнической самоидентификации, формирования национальной элиты, возможностей самоорганизации, места в общественной жизни и т. п. Важное место в работе посвящено сравнительному анализу основных тенденций этнополитики правительств Российской и Австро-Венгерской империй на украинских землях, в т. ч. политико-правовому положению иноэтнического населения Украины в условиях Первой мировой войны. Отмечено, что все национальные меньшинства Украины, подвергавшиеся притеснениям со стороны имперских правительств, с энтузиазмом восприняли революционные изменения, которые произошли в конце войны как в Российской, так и Австро-Венгерской империях.

Сделан сравнительный анализ украинских государственных формирований означенного периода по обеспечению гражданских прав и свобод, условий этнокультурной самобытности и политического развития иноэтнического населения, степени преференциального режима для отдельных его групп. Прослежена эволюция идеи национально-персональной автономии, выяснены процесс ее обсуждения и мотивы воплощение в одноименном Законе Центральной Рады, определены основные преимущества и недостатки Закона о национально-персональной автономии, отношение к нему субъектов политической власти Украины. Исследованы основные нормотворческие и институциональные меры, осуществляемые правительственными структурами для обеспечения физических прав. На примере еврейского национального меньшинства проанализированы основные нормативные документы украинской власти, приказы военного командования по обеспечению права граждан на жизнь, эффективность внедрения таких институтов, как чрезвычайные военные суды, государственная военная инспекция, жандармерия, специальные следственные комиссии по расследованию погромов и т. п., определены последствия еврейских погромов в Украине и силы, причастные к погромному движению. В целом этнополитика украинской власти была демократической и обеспечивала интересы национальных меньшинств. Допущенные ею на контролируемой территории некоторые нарушения в иноэтнической сфере были обусловлены сложным общественно-политическим положением, касались преимущественно органов местной власти, не имели системного характера и

противоречили программным принципам украинских государственных образований 1917–1921 гг.

В работе сопоставлен уровень политической мобилизации отдельных национальных меньшинств, в частности их роль в свержении самодержавия, распаде Российской и Австро-Венгерской империй, определены причины политической субъективации этносов, проанализированы основные аспекты их институциональной самоорганизации. Прослежены отношение национальных меньшинств к украинскому движению на разных этапах государства, в т. ч. на примере таких знаковых событий, как проведение общенациональных форумов, принятия универсалов УЦР, российская агрессия в Украину, провозглашение государственной независимости, гетманский переворот и т. п., уровень сотрудничества иноэтнических политических лидеров с Центральной Радой, Гетманатом, Директорией, ЗУНР. Исследованы предпосылки и процесс привлечения представителей иноэтнического населения к практической деятельности по развитию украинской государственности, выяснен механизм национального представительства в органах власти, проанализирована структура и принципы функционирования министерств российских, еврейских и польских дел, их достижения в законодательной, институциональной и культурной сферах, приобретении опыта государственного строительства. Таким образом, привлечение иноэтнического населения к участию в представительских и исполнительных структурах украинской власти было не только составной частью ее этнонациональной политики, но и важным фактором развития национального государства 1917–1921 гг.

Ключевые слова: полиэтнический состав населения, национальные меньшинства, этнокультурная самобытность, политизация этничности, политическая мобилизация, государственная этнонациональная политика, национально-персональная автономия, защита физических прав, межэтническое взаимодействие.

SUMMARY

Lazarovych M. V. Policy of Ukrainian governments in times of Ukrainian revolution (1917–1921) towards national minorities. – Manuscript (546 p.).

The thesis for obtaining a scientific degree of Doctor of Political sciences on speciality 23.00.02 – political institutions and processes. – Chernivtsi Yuri Fedkovich National University. – Chernivtsi, 2014.

The thesis presents a comprehensive comparative analysis and summarizes the characteristics and trends of policy of Ukrainian governments in time of Ukrainian struggle for liberation (1917–1921) towards national minorities. Based on the integrated use of a set of general principles of scientific knowledge, the dialectical approach, and special methods of research the author highlights the major theoretical approaches to determine the nature, origin and preconditions of national ethnic models, examined the origins of world political and legal traditions of minority rights,

described and systematized source base problems. He analyzes the process of formation of the multi-ethnic composition of the population of Ukraine, its social structuring, manufacturing employment and social division of labor, the level of urbanization and education, political and legal situation on the eve of the Ukrainian revolution. The author made comparative analysis of policy Ukrainian government units specified period of time which tried to ensure civil rights and freedoms, terms of ethno cultural identity and political development of alien ethnic population, wrote about the evolution of national-personal autonomy, matched the level of political mobilization of individual national minorities, their attitude to the Ukrainian state-building and participation in representative and executive authorities, as well as developing national and ethnic communities of personal autonomy and their achievements, especially in the legal institutions, ethnic and cultural areas, gaining experience state.

Keywords: multi-ethnic composition of the population, minorities, ethno-cultural identity, politicization of ethnicity, political mobilization, state ethnic policy, national- personal autonomy, protection of natural rights, ethnic interaction.